

HADROVICS LÁSZLÓ

A XVI. SZÁZADI PROTESTÁNS
HORVÁT NYOMTATVÁNYOK HELYESÍRÁSA

Székhfoglaló előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1950. április 14-én tartott ülésén

1. A szláv filológiában a helyesírás történetét általában nem szokták önálló diszciplínaként művelni. A latin betűket használó szláv népeknél a történeti hangtannak még rendszeres segédtudományává sem fejlődött s ennek oka az volt, hogy a szláv nyelvek hangtörténete általában olyan világos, hogy egyes jelenségei alaposabb helyesírástörténeti előtanulmányok nélkül is igen jól rendszerezhetők. A cyrill és glagolita betűk használatának történetében pedig a helyesírás fejlődéséről tulajdonképpen nem is beszélhetünk, mert ezekben az írásokban a legrégebb nyelvemlékek ideje óta a hangjelölés rendszere alig változott, legfeljebb egyes betűk alakja módosult, vagy esetleg tudatos helyesírásreform alkalmával, mint pl. a szerbeknél, új jelek kerültek forgalomba. A szláv filológusok tehát általában megelégedtek azzal, hogy egyes régi írók új kiadásaihoz írt bevezetésekben röviden ismertették az illető író helyesírását. E tekintetben talán az egyetlen kivétel a horvát *T. Margetić*, aki a múlt század végén 95 író helyesírásának feldolgozásával igen gazdag anyagot gyűjtött össze. Munkájából azonban mégsem született meg a horvát helyesírás tulajdonképpeni története, mert egész anyaggyűjtésével csak a maga korának sokat vitatott problémáját, az etimológikus és fonetikus helyesírási elv harcát akarta eldönteni a fonetikus elv javára.

Az önállóan művelt helyesírástörténet azonban nem elégedhet meg egyes régi írók betűkombinációinak pusztá felsorolásával, hanem a helyesírási rendszereket szerves összefüggésükben kell vizsgálnia. Végig kell kísérnie az egyes rendszerek keletkezését, változásait, elhalását. Kutatnia kell az egyes helyesírási hagyományok, iskolák terjedési irányait, ami csak úgy lehetséges, ha a helyesírást beágyazza az irodalmi műveltség fejlődésébe s ezen túlmenően a társadalom történetébe. Ilyen módon a helyesírástörténet sokszor az irodalmi műveltség terjedésének oly kérdéseire is világosságot deríthet, amelyeket adatok hiánya miatt más filológiai módszerrel nem lehet tisztázni.

2. A latin betűket használó velünk szomszédos népek között egy sincs, amelynek helyesírása történeti fejlődésében annyi változatosságot mutatna s a filológusnak annyi érdekes megoldandó problémát nyújtana, mint a horvát.

Mivel a középkorban nálunk és a szomszédos népeknél az írásbeliség teljesen az egyház kezében volt, a helyesírás is teljesen aszerint fejlődött, hogy az egyházi latin nyelvet egyes nyelvterületeken miként ejtették.

A nemzeti nyelv helyesírási problémái már voltaképp ott kezdődtek, amikor a latin okleveleket vagy krónikát író középkori papnak népnyelvi személynéveket és helynéveket kellett szövegébe iktatnia. Ekkor kénytelen volt a latin nyelv betűit a saját anyanyelvének hangjaira alkalmazni. Az egyes betűket nyilván abban a hangértékben használta, amilyen hangokat az ő latin kiejtésében képviseltek. Nehézség akkor támadt, ha az anyanyelv, vagy mint akkor mondták, a vulgáris nyelv olyan hangokkal rendelkezett, amelyek a latin kiejtésben nem voltak, pl. a magyar *ty* vagy *cs* hang esetében. Ilyenkor vagy valami új jelet kellett volna kitalálni (ami a legritkább eset volt), vagy a meglévő jelekből kellett volna valamiképp új írásjegyeket kombinálni, vagy ami a leggyakrabban előfordult, az illető hanghoz legközelebb álló, az egyházi latin kiejtésben is meglévő hang jelét alkalmazták rá. Így aztán számos változat állhatott elő, s ezek a változatok sem maradtak meg állandóan, hanem egyes korokban más és más jelölési módok bukkannak fel.

Ezenkívül az egyházi latin kiejtés sem volt egységes, hanem bizonyos betűket másképp ejthettek ki pl. Magyarországon, mint Olaszországban. A magyarországi latin kiejtésnek egyik igen jellemző sajátága volt az *s* betűnek *š*, illetőleg két magánhangzó között *ž* ejtése.

A helyesírástörténet szempontjából a tanulságos esetek tehát kétfélek: vagy olyanok, amikor a latin kiejtésben nem szereplő népnyelvi hangra jelet kellett találni, vagy olyanok, amikor egy betűnek az egyházi latin kiejtésben nyelvterületenként más és más a hangmegfelelője, pl. az *s*-nek *š* vagy *s* ejtése. A többi esetek helyesírástörténeti szempontból nem érdekesek, mert pl. az *m*, *n* vagy *l*, *r* mássalhangzókat vagy az *ε*, *i* magánhangzókat kezdetűl fogva változatlanul írják, legfeljebb a hosszúság, vagy rövideg jelölésére esetleg kettőzik őket, vagy valamilyen ékezetet raknak föléjük.

A horvát helyesírási rendszer történeti vizsgálatában ezek szerint a következő hangok jelölésmódja a döntő: *s*, *z*, *š*, *ž*, *c*, *č*, *ć*, *dž*, *dj*, *lj*, *nj*. Ide lehetne még venni az *r*-t is, de ennek jelölésmódja a rendszer szempontjából indifferens. Ezek közül a *č* és *ć* s hasonlóképpen a *dž* és *dj* is a kajhorvát dialektusterület kiejtésében egybeestek a čakavstinában pedig a *dj* helyett *j*-t ejtenek.

3. E tizenegy hang jelölésmódja a horvát nyelvterületen nem egységes s ennek mély történeti okai vannak. A horvát nyelvterületnek az a része, amelyen a latinbetűs írást használták, kétféle egyházi szervezethez tartozott, az északnyugati rész a zágrábi egyházmegye területét alkotta, a délnyugati és déli rész pedig a különböző tengerparti püspökségek egyházi fennhatósága alatt állt. Az északnyugati horvát vidék (a középkori Szlavónia) politikailag Magyarországhoz tartozott, a zágrábi egyházmegye pedig a kalocsai érsekség fennhatósága alatt állt, itt tehát a középlatin egyházi kiejtésnek magyaros

válfa lett általános, míg a tengerparton a túlnyomó olasz hatás alatt az olaszos kiejtés terjedt el a horvát papság körében. Ennek megfelelően a latinbetűs horvát írásbeliség megindulásakor egyik területen a magyaros, a másik területen az olaszos latin kiejtés szerint használták az egyes betűket a horvát hangok visszaadására, ezenkívül olyan horvát hangok jelölésére, amelyeknek a latin kiejtésben nem voltak megfelelői, egyszerűen át is vettek a már többé-kevésbé kialakult magyar és olasz helyesírásból kész betűkombinációkat.

Ilyenformán, amikor az első összefüggő latinbetűs horvát szövegmélekek megjelennek, a horvát helyesírásnak két alaprendszere alakul ki, egy magyaros és egy olaszos rendszer. Ezekben a kérdéses hangok jelölése a következőképp alakul:

A horvát hang	jele a magyaros rendszerben	jele az olaszos rendszerben
s	z később z és sz	s (magánhangzók között ss)
z	z (esetleg sz)	s (később z is)
š	s (magánhangzók között ss)	sc, sci (néha s, ss)
ž	s	x (néha sg)
c	ch, később cz	z, c (ç)
č	ch (később cz, cs is)	c, ci (esetleg ç)
ć	(ejtése = č, jelei azonosak)	cch, ch, chi, chy (ritkán ky)
dž	gy (esetleg gi, dy, dgy)	g, gi, később cx
dj	(ejtése = dž, jelei azonosak)	g, gi
lj	ly (kezdetben li is)	gl, gli
nj	ny (kezdetben ni is)	gn

E két rendszeren belül akadnak természetesen kisebb-nagyobb ingadozások, de ezek magát a rendszert nem érintik. A horvát nyelvterületen azonban a magyaros és olaszos rendszer nem őrződött meg mindenütt a maga tisztaságában. Vannak határsávok, ahol a két rendszer egymásba átcsap, ahol az írók keverve használják a magyaros és olaszos jeleket. Ilyen keverékrendszerek két

vidéken keletkeztek. Az egyik a tengerpart legészakibb részén, a čakavština területén, ahol egyes XVI. és XVII. századi írók a magyaros rendszerben pl. a č jelölésére ç-t, vagy a ž jelölésére x-et használnak. A másik ilyen terület a XVIII. századi Szlavónia. Egy régebbi dolgozatomban kimutattam, hogy Szlavóniában a XVII. század végétől és a XVIII. század elejétől kezdve a jezsuiták és ferencesek munkássága folytán két horvát helyesírási keverékrendszer keletkezik, az egyiket a jezsuiták fejlesztik ki s ebben több a magyar elem, a másikat a ferencesek, s ebben az olasz elem dominál.

4. Mindezeknek a helyesírási hagyományoknak, valóságos iskoláknak keletkezését és módosulásait pontosan nyomon lehet követni. Az írók igen gyakran maguk megmondják, hogy miért követik egyik vagy másik hagyományt, miért keverik őket, vagy miért módosítanak rajtuk. A horvát helyesírástörténete tehát minden tarkasága mellett is nagyon szépen rendszerezhető és az egyes hagyományok fejlődése jól lokalizálható. Van azonban a horvát helyesírástörténetnek egy rövid szakasza, amely valósággal talányos, mert sem előzménye, sem folytatása nincs. S ez az 1560-as években megjelent protestáns könyvek helyesírása.

A horvátnyelvű protestáns irodalom egyik eredménye annak a mozgalomnak, amely a XVI. század közepétől kezdve a déli szláv népek, főleg a szlovének és horvátok között terjedő reformációt az anyanyelven nyomtatott könyvek segítségével akarta hatékonyabbá tenni. Ismeretes, hogy ennek a mozgalomnak egyik szellemi vezére az isztriai származású ifjabbik *Vergerius Péter Pál* volt, aki már mint capodistriai püspök szakadt el Rómától s állt a reformáció mellé, s aki *Kristóf* württembergi herceg meghívására Tübingenben főleg azzal foglalkozott, hogy német reformációs iratokat fordított olaszra és horvatra s aki elsőként szorgalmazta a protestáns bibliának szláv nyelvekre való fordítását. A másik ilyen szellemi vezér a szlovén *Trubar Primus* volt, aki előbb Tübingenben, majd a Tübingen melletti Urachban, Ungnad János birtokán felállított nyomdában adta ki szlovénnyelvű protestáns könyveit. *Trubar* mellett horvát fordítók is működtek; legnevezetesebb *Antonius Dalmata* (Antun Dalmatin), *Stjepan Konzul Istranin* és *Juraj Juričić*.

Az egész olasz, szlovén, horvát protestáns könyvkiadás 1550-től kb. 1595-ig terjedő időközben zajlott le s összesen mintegy 75 különböző kiadványt eredményezett. Ennek túlnyomó része szlovén, ami nemcsak azzal magyarázható, hogy *Trubar* rendkívüli buzgalommal és munkabírással dolgozott, hanem azzal is, hogy halála után művét folytatták, míg a horvát protestáns könyvkiadás 1568 után megszűnt.

Horvát könyv mindössze 26 jelent meg, s ez még csak nem is 26 külön mű. Mivel a reformátoroknak éppen az volt a céljuk, hogy az új tanokat minél szélesebb rétegekhez juttassák el, az egyes horvát fordításokat általában háromféle változatban, glagolita, cyrill- és latinbetűs szöveggel adták ki. Bennünket itt közelebbről a latinbetűs kiadványok érdekelnek.

Az első ilyen kiadvány *Vergeriustól* származik és 1555-ben Tübingenben jelent meg, címe: *Razgovaranje meju papistu i jednim luteran(om)*. (Beszélgetés egy pópista és egy luteránus között.)

Ezután hosszabb szünet következett a horvát protestáns könyvek kiadásában, majd 1563 és 1568 között gyors egymásutánban hét latinbetűs horvát nyomtatvány jelent meg, 1563-ban *Luther* katekizmusa (Tübingen—Urach), 1564-ben a *Württembergische Kirchenordnung* fordítása (Czrikveni ordinalicz) azután az ágostai hitvallás (röviden *Spovid*); az ágostai hitvallás védelme (röviden *Bramba*) és az ószövetségi próféták fordítása; 1565-ben: *Hasznos beszélgetés* (*Govorenje vele prudno*). Ekkor megszűnik az urachi nyomda s az utolsó latinbetűs horvát kiadvány, *Johannes Brenz* (Brentinus) württembergi teológus *Postilla*-jának fordítása 1568-ban már Regensburgban jelent meg. Ezeket a kiadványokat — a *Vergerius*-féle kivételével — *Dalmatin* és *Konzul* fordították, az egyes művek előszavait legalább is ők írják alá.

5. Helyesírásuk szempontjából ezek a kiadványok két világosan elkülöníthető rendszerbe tartoznak. Az egyik rendszert tulajdonképpen csak *Vergerius* *Razgovaranje*-ja képviseli. Ez következetesen a fentebbi táblázatban kimutatott olaszos hangjelölést használja, amelynek ekkor már gazdag hagyománya volt az egész tengerparti horvát nyelvterületen le egészen Raguzáig s éppen ezért a hangjelölés története szempontjából számunkra nem is bír különösebb jelentőséggel. Nem ilyen egyszerű azonban a másik hét kiadvány helyesírásának kérdése. Ezek közül háromhoz tudtam hozzáférni. Az ószövetségi próféták fordítását *Jagić* 1897-ben újra kiadta modern átírásban, de ismertette helyesírását és közölt belőle elég terjedelmes részt eredeti helyesírással is. A *Govorenje vele prudno* (*Hasznos beszélgetés*) egyetlen létező példányát Ljubljánában volt alkalmam tanulmányozni, a *Brenz*-féle *Postilla* egy eddig ismeretlen példányát pedig magam fedeztem fel évekkel ezelőtt a budapesti Egyetemi Könyvtárban. E három kiadvány helyesírását ilyenmódon részletesen meg tudtam vizsgálni. A többi négynek címét és egy-két kiragadott mondatát eredetiben közli a *Bušar—Fancev*-féle protestáns horvát bibliográfia, s ennek alapján végeredményben meg lehetett állapítani, hogy mind a hét kiadvány azonos helyesírással készült, amely a következő rendszerbe foglalható össze :

$s = sz$ (alakja: β)	$c = ts$
$z = z$	$\acute{c} = ch$
$\acute{s} = ss$ (alakja: ff)	$d\acute{z}$ } nincs jelük
$\acute{z} = s$ (alakja: r)	dj }
$c = cz$	$lj = ly, li, ll$
	$nj = \ddot{n}$

végül a *j* hangot mindig *y*-nal írják.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek a jeleknek a használata szinte szokatlanul következetes. Az *sz* helyett sohasem írnak *pl. z-t* (*t, k, p* előtt sem), a két *ss* helyett nem írnak *s-t* (szó elején vagy szó végén sem), a *ts* helyett nem írnak *cs-t* vagy *cz-t*, esetleg *ch-t*. A *ñ* jelet sohasem tévesztik össze az *ny* betűcsoporttal, amely a külön ejtett *n-j* (régii — *nj* —) hangkapcsolat jelölésére szolgál. Ingadozás csak a *ly, li* és *ll* használatában tapasztalható. Általában azt mondhatjuk, hogy igen tudatosan végiggondolt és igen következetesen alkalmazott helyesírási rendszerrel van dolgunk. Ennek főképp az lehet az oka, hogy a szerzők glagolász papok voltak, jól ismerték és fordítói munkájukban állandóan használták a glagolita, sőt cyrill írást is s mivel ezeknek az írásoknak a hangjelölése igen következetes, s egy-egy hangnak általában csak egy betű felel meg, ugyanezt a következetességet érvényesítették a latinbetűs írásban is és megalkottak egy ingadozásoktól mentes rendszert. A Govorenje vele prudno c. 1565-ben megjelent kiadvány végén a szerzők fel is tüntetik, hogy azok a latin betűk vagy betűcsoportok, amelyeknek kiejtésére nézve kétely támadhatna, milyen glagolita betűknek felelnek meg. »Istenfélő olvasó! Ez az olvasmány latin betűkkel van írva, olvasni pedig úgy kell a glagolita betűk szokása szerint, amint az alább megírt példán látható. Így a magad eszével gyorsan el fogsz igazodni és ezen ortográfia szerint helyesen fogsz olvasni.«

A fordítók eljárása tehát úgy képzelhető el, hogy amikor elhatározták a latinbetűs könyvek kiadását, egyúttal egész tudatosan meghatározták azt is, hogy az egyes glagolita betűket milyen latin megfelelőkkel fogják helyettesíteni s ezt következetesen végre is hajtották. Ezért mutat az egész rendszer igen tudatos, valósággal racionalizált képet.

6. Ami már most az egyes hangjeleket illeti, első pillantásra látszik, hogy itt a magyaros rendszerrel van dolgunk. A meglepő csak az, hogy ez a rendszer egyáltalán nem a horvát helyesírási hagyományokból nőtt ki, s nem azonos azzal a horvát helyesírással, amelyet fentebb felvázoltunk, s amelynek ekkor még nem voltak ugyan nyomtatott emlékei, de következetes használata egyébként ekkor már nagyon jól kimutatható. Mint ahogyan ez a tübingeni vállalkozás az irodalomtörténet tanúsága szerint teljesen független volt a varasdi *Pergošić* és *Vramec* egy évtizeddel később megindult irodalmi munkásságától, éppen úgy a tübingeni fordítók helyesírása is független attól a magyaros helyesírási rendszertől, amelyet *Pergošić* és *Vramec* használnak nyomtatványaikban. Nem felel meg egymásnak e két rendszerben a *c*, a *s*, a *nj* és a *č* jelölése, s ezenkívül következetesség tekintetében *Pergošićék* messze elmaradnak *Konzulék* mögött.

Pedig kétségtelen az, hogy a Zágráb—Varasd környéki kaj-horvát magyaros helyesírási rendszernek ekkor már kialakult hagyományai voltak. Már a latinbetűs tübingeni horvát könyvek megjelenése előtt kísérlet is történt arra, hogy ezt a rendszert *Trubarral* a szlovén könyvek számára elfogadtassák. 1559-ben *Trubar* nyelve és helyesírása körül vita támadt és egy zágrábi bíráló

(valószínűleg *Skalič*) azt kifogásolta, hogy *Trubar* a *č* és *s* hangot miért jelöli *zh* és *s*-sel és miért nem jelöli *ch*-val és *z*-vel, mire *Trubar* igen erélyesen visszautasította egy nem szlovén anyanyelvű egyén beavatkozását s azt hangoztatta, hogy ha a *človik* szót *chlouik* alakban írják, akkor azt *klovik* vagy *hlovik*-nak fogják olvasni és továbbra is kitartott régi németes rendszerű helyesírása mellett. Ekkor azonban a latinbetűs horvát könyvek közül még csak *Vergerius-é* volt kész, a többieket csak négy év múlva kezdték kiadni. A kaj-horvát helyesírási gyakorlatot tehát nemcsak a szlovén *Trubar*, de a horvát *Dalmatin* és *Konzul* sem vették alapul.

De nem találjuk helyesírásukban az olaszos rendszernek sem nyomát. Mint dalmáciai és isztriai származású horvátok, kétségtelenül ismertek olyan régebbi horvát egyházi és világi könyveket (a horvát könyvnyomtatás már a XV. században megkezdődött), amelyek ilyen helyesírással láttak napvilágot, hiszen maga *Vergerius* is ezt használta. Kézenfekvő lett volna tehát, ha ezt a rendszert alkalmazzák, vagy belőle valamit átvesznek, amint azt pl. néhány későbbi író tette. De ilyen jellegzetes olaszos betűkombinációknak semmi nyoma sincs náluk.

De a magyar helyesírás története szempontjából is érdekes ez a tübingeni rendszer. Egyes hangjelölései egészen modernnek ebben a korban. Pl. a *ts*-nek következetes írása a magyarban ekkor még nem régi keletű a *ñ* vagy *ñ* jel főképp a krakkói magyar kiadványoknak egyik sajátja a *ly* helyett a *ll*-t következetesen nem használják a magyar kiadványok. Azonkívül a magyar könyvekben igen gyakori különösen szó végén a *k* hangnak *c*-vel írása: ez a tübingeni horvát könyvekből teljesen hiányzik. Az is megállapítható hogy az ekkori magyar könyvek helyesírása is sokkal következetlenebb mint az említett horvát könyveké.

7. Itt áll tehát előttünk egy a maga korában haladó elvek szerint tudatosan megalkotott és igen következetesen alkalmazott magyaros rendszerű horvát helyesírás, amelynek a horvátoknál semmi előzményét nem látjuk és nem tudjuk megmondani, hogy miként jutottak hozzá a tübingeni protestáns fordítók.

Bizonyos nyomok azonban mégis vannak, amelyeken közelebb juthatunk a kérdés nyitjához, ha végleges megoldását egyelőre nem is tudjuk adni.

Amikor *Ungnad János* 1564-ben meghalt, hamarosan megszűnt az urachi nyomda is. 1565-ben még itt jelenik meg a *Govorenje* vele *prudno*, de a *Brenz-féle Postilla* két kötete 1568-ban már *Johann Burgernél* jelenik meg Regensburgban. Maguk a kiadók pedig már nem *Kristóf* württembergi herceg, hanem a nyugatmagyarországi, közelebbről Kismarton környéki földesurak, *Johann Weisspriach* és veje *Maximilian Pollheim* szolgálatában állnak, akiknek birtokain igen sok, a török elől menekült horvát család telepedett meg az 1524. évi nagyarányú bevándorlás óta. (Kismartonról tudnunk kell, hogy 1491. és 1647 között Ausztriának volt elzálogosítva.) A *Postilla* előszavában *Konzul* és *Dalmatin* igen élénken ecsetelik, hogy földijeiknek, a hazájukból kiűzött

szegény horvátoknak milyen nagy szerencsájuk, hogy olyan földesuraik vannak, akik nemcsak testi, hanem lelki dolgokban is gondoskodnak róluk s őket a pápai sötétségből az isteni világosságra akarják vezetni. Sőt Isten talán egyenesen azért vezérelte ide a horvátokat, hogy rajtuk keresztül távol a török alatt élő népek is megtalálják az utat Istenhez. Majd így folytatják: »És amikor Isten akaratának nagyobb megnyilatkozása végett az ő igéjét a horvátok közé akarjuk vinni, minthogy tikegyelmelek bennünket most e munkára hívott alattvalóitokhoz (= jobbágyaitokhoz), azért azt akartuk, hogy ezt a Postillát tikegyelmeleknek ajánljuk és tikegyelmelek neve alatt adjuk át és ajánljuk figyelmébe a mi közösségünknek és földijeinknek...«

Nyilvánvaló tehát, hogy a Postilla elsősorban a nyugatmagyarországi horvátok számára készült s ez indokolná azt, hogy teljesen magyaros helyesírással jelent meg. Ezzel azonban a kérdést nem oldottuk meg, mert már a korábban kiadott hat könyvnek is teljesen azonos a helyesírása, s ezekre nézve egyelőre nincs pozitív adatunk, hogy kifejezetten a Nyugatmagyarországra menekült horvátok számára készültek volna. Itt arra lehet gondolni, hogy a kiadók valamelyike valószínűleg *Konzul* már korábban is valamiféle kapcsolatban volt ezekkel a menekültekkel, hiszen nagyon következetesen földijeinek nevezi őket. Ilyen kapcsolatra mutat az is, hogy 1568-ban a protestáns horvát könyvnyomtatás beszüntetése után *Konzul* Kismartonba került evangélikus lelkésznek és ott is működött haláláig, 1579-ig.

A másik nyom, amely valamivel közelebb visz a kérdés megoldásához, az, hogy *Ugnad* szolgálatában a horvát nyomdánál volt egy *Torovszky* nevű magyar, vagy talán magyarországi horvát munkatárs is. A forrásokból kitűnik, hogy *Torovszky* jól tudott magyarul, ismerte a magyar bibliát és amikor felvetődött az a gondolat, hogy Urachban magyarul is jelentessenek meg protestáns könyveket, *Torovszky*nak ebben nagy szerepet szántak. *Torovszky* azonban nyilván horvátul is tudott, mert az ószövetségi könyvek horvát fordításában szintén volt szerepe. Aligha véletlen, hogy *Torovszky* neve a horvát könyvkiadással kapcsolatban éppen 1563-ban kezd szerepelni, amikor az első latinbetűs magyaros helyesírású könyv megjelenik. Ennek a horvát helyesírásnak összeállításában neki is lehetett valami szerepe.

Végleges megoldást azonban majd csak a tüzetesebb forráskutatás, főleg pedig a nyugatmagyarországi horvátok közti protestáns igehirdetés történetének részletes felderítése fog nyújtani.

8. Az a kérdés mármost, hogy mi lett a sorsa ennek a protestáns horvát irodalmi kezdeményezésnek és vele együtt a helyesírási rendszernek. 1568 után horvát protestáns könyv már nem jelent meg. Az ellenreformációs reakció viszont már 1564-ben üldözni kezdte a horvát könyveket. *Fröhlich* bécsi könyvkereskedőnél, aki a fő szétosztója volt a horvát könyveknek, házkutatást is rendeztek ebben az ügyben. Horvátországban főleg *Draskovics György* püspök és *Erdődy Tamás* bán voltak a reformáció terjedésének legfőbb akadályozói,

Krajnában *Hren* püspök vezette a protestáns könyvek elleni hadjáratot, amelyeknek legnagyobb részét a XVII. század első éveiben megsemmisítették.

A délszláv reformáció társadalmi és kulturális megmozdulását elnyomták, a Tübingen—Urach-i horvát protestáns irodalmi hagyománynak nem volt folytatása s ezzel együtt feledésbe merült az a kétségtelenül tudatosan erre a célra összeállított, a horvát hangrendszernek nagyon jól megfelelő és igen következetes helyesírási rendszer is, amelyet Konzul és Dalmatin használtak kiadványaikban. A későbbi horvát könyvek vagy a fentebb ismertetett régiesebb típusú magyaros vagy tiszta olaszos vagy esetleg valamelyik keverékrendszert mutatják, de a protestáns helyesírás továbbélésének nincs bennük nyoma.

IRODALOM

T. Maretić : Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovina. Zagreb, 1889 ; *F. Bučar* : Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Zagreb, 1910 ; *F. Bučar* — *F. Fancev* : Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Zagreb, 1938 (klny.: Starine 39.); *L. Hadrovics* : Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. Budapest, 1944.

KNIEZSA ISTVÁN hozzászólása :

Kétségtelen, hogy a horvát protestánsok helyesírása tudatosan megszerkesztett helyesírás és mint ilyen, semmiféle korabeli magyar helyesírással nem egyezik teljesen. Abban is kétségtelenül igaza van, hogy ez a helyesírás, mint rendszer, nyilvánvalóan a magyar rendszeren alapszik. Én itt e helyen csupán rá akarok mutatni néhány jelének a korabeli magyar helyesírással való összefüggésére.

Az *sz* hangnak *sz* jele a magyarban is a reformációval bukkan fel. A középkorban ez a jel nálunk ismeretlen. Nyilván a németből van átvéve. Hogy a horvát protestáns helyesírásba közvetlenül a németből került-e, vagy pedig magyar közvetítéssel jutott-e bele, egész határozottan nem dönthető el. Tekintettel azonban arra, hogy ebben a helyesírásban a német helyesírásnak más nyoma nincs, míg a magyar hatás szembeszökő. és a magyarban ebben a korban ez a jel már általános volt, valószínűbb, hogy a magyarból van átvéve. Ami a *c* — *cs* hangpár *cz* — *ts* jelpárjának eredetét illeti, valószínűnek tartom, hogy egyszerűen *Heltai* Bibliájának 1551-ben megjelent I. részéből van átvéve. *Heltai* ugyanis ebben a művében (és még néhány másban is) ezt a jelpárt használja a fenti hangpár jelölésére. Csak jóval később, a 60-as évek közepén tér át a *tz* — *cz* jelpárcra. Természetesen meg kellene vizsgálni, ismerték-e a horvát protestánsok a magyar *Heltai* munkáit. A szóvégi *-k*-nak *k*-val való jelölése azonban semmiesetre sem innen, vagy más magyar protestáns szerzőtől való, mert ezek (sőt még *Károlyi* is) egészen a XVII. század végéig a szóvégi és szótagvégi *k*-t következetesen *c*-vel jelölték. A *k*-nak *k*-val való írása a magyar kancellária gyakorlatán alapszik, amely a zágrábvidéki horvátoknál a közép-

kor óta el volt terjedve. Innen vette át a magyar katolikus irodalom is. A horvát protestánsoknál ez tehát egyszerűen a régi horvát helyesírás maradványa lehet. Sajátságos és a magyarban ismeretlen az *š* hangnak *ss*-el való írása. Ez a jel azonban a középkor óta közönséges a cseh írásbeliségben. Nem lehetetlen, hogy e helyesírás megalkotói innen vették át. Jellemző azonban, hogy horvátjaink e jelet nem az *sz* hangtól való megkülönböztetésre használták fel, mint a csehben (itt ugyanis az *sz* hangot a XIII. század elejétől *s*-el írták), hanem a *zs* hangtól való megkülönböztetésre, ami világosan mutatja, hogy a rendszer alapja a magyar helyesírás, mert az *s* és a *zs* hangnak csak a magyarban volt azonos jele.

Kétségtelenül nem magyar eredetű az *ñ* hangnak az *ñ* jele. Ilyen jelet a magyar helyesírástörténet nem ismer. Talán spanyol eredetű, mert tudomásom szerint ilyen jel másutt ismeretlen volt. Mindenesetre ki kell emelni, hogy ez az egy jel erősen kirí a rendszerből. A többi hang egyszerű, illetve összetett betűkből álló jeleivel szemben egyszerre csak egy mellékjeles betű bukkan fel! Ugyancsak nem lehet magyar eredetű a palatáliás *l'* hangnak a (magyar eredetű) *ly* és *li* mellett feltűnő *ll* jele sem.

Mindezeket a kérdéseket talán e protestáns horvát írók kapcsolatainak alaposabb felderítésével lehet majd megoldani.